

МРНТИ 18.41.85

*Арай Құдайберген¹**¹Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы
Қазақстан, Алматы***КОМПОЗИТОР БЕЙБИТ ДӘЛДЕНБАЙДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ
ҰЛТТЫҚ ЖАНРДЫҢ КӨРІНІС ТАБУЫ (ХОР ШЫҒАРМАЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ)****Аннотация**

Қазақстанның музыкалық мәдениетінде дарынды композитор Бейбит Далденбаевтың шығармашылығы ерекше орын алады. Оның хорға арналған «Достық ұраны», «Ел бақыты», туындыларында ұлттық идеяның көрінісі авторлық стилінің қолтаңбасымен тікелей байланысымен ерекшеленеді. Атап айтқанда, бұл шығармаларда музыкалық тілі жағынан қазақтың халық әуенділігі мен заманауи даму тәсілдері үйлесімді түрде қолданғаны көркемдік жағын байыта түседі. Сонымен қатар, олар хор орындаушылығының жаңа белестерін ашуға мүмкіндік береді деген ойдамыз.

Түйінді сөздер: хор, шығарма, композитор, ұлт, идея, туынды*Арай Құдайберген¹**¹Казахская национальная консерватория им. Курмангазы
Алматы, Казахстан***ОТРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЖАНРОВ В ТВОРЧЕСТВЕ КОМПОЗИТОРА БЕЙБИТА
ДАЛДЕНБАЯ (НА ПРИМЕРЕ ХОРОВЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ)****Аннотация**

В музыкальной культуре Казахстана творчество талантливого композитора Бейбита Далденбая занимает особое место. В его хоровых сочинениях «Достық ұраны» и «Ел бақыты» воплощение национальной идеи тесно переплетается с его авторским стилем и замыслом. Также необходимо отметить, что в этих музыкальных произведениях удачно сочетаются национальная природа интонационных элементов с использованием современных методов развития, что существенно обогащает художественную сторону произведений. Все это также открывает новые возможности для повышения исполнительского уровня хоровых коллективов.

Ключевые слова: хор, произведение, композитор, нация, идея, произведение*Aray Kudaibergen¹**¹Kurmangazy Kazakh National Conservatory
Kazakhstan, Almaty***REFLECTION OF NATIONAL GENRES IN THE WORK OF THE COMPOSER BEIBIT
DALDENBAY (ON THE EXAMPLE OF CHORAL WORKS)****Abstract**

In the musical culture of Kazakhstan, the work of the talented composer Beibit Daldenbay occupies a special place. In his choral compositions "Dostyk Urany" and "El Bakyty", the embodiment of the national idea is closely intertwined with his author's style and idea. It should also be noted that these musical works successfully combine the national nature of intonation elements with the use of modern methods of development, which significantly enriches the artistic side of the works. All this also opens up new opportunities for improving the performance level of choral groups.

Key words: choir, work, composer, nation, idea, work

Кеңес Одағы уақытындағы музыка ағартушылары, тәуелсіз Қазақстанның қазіргі қазақ музыка дәуірін насихаттаушы, дамытушы сазгерлерге толыға түсті. Уақыт өткен сайын Қазақстан композиторларының құрамы да жасара түсті. Бұрын Е.Г.Брусиловскийдің

класын бітірген аға, орта буын композиторларымыздың ізін Жолан Дастенов, Тілес Қажығалиев, Алмас Серкебаев, Жоламан Тұрсынбаев, Кеңес Дүйсекеев, Төлеген Мұхамеджанов, Бахтияр Аманжолов, Балнұр Қыдырбек, Бейбіт Дәлденбаев, Қуат Шілдебаевтар басты. Олардың артынан Омархан Несіпханов, Әділ Бестібаев, Серік Еркінбеков, Жұматай Тезекбаев, Артық Тоқсанбаев, Исламбек Мамақов, Тынысбек Қоңыратбаев, Әліби Мамбетов, Ақтоты Райымқұлова, Регул Жүнісов, Серік Әбдінұров, т.б. авторлар шықты. XX ғасырдың 80-жылдары Құрманғазы атындағы Ұлттық консерваторияның композиторлық бөлімін аяқтаған бұл жас авторлардың барлығы дерлік ірі оркестрлік шығармалар, ән-хор, аспаптық шығармалар жазды. Камералық, аспаптық, вокалдық шығармалары да концерттік сахналарда орындалып, музыкалық-репертуарлық жинақтарға еніп келеді.

Осы тұста елімізге танымал, қазақ музыкасын дамытушы Бейбіт Әбілұлы Дәлденбайдың еңбегі орасан зор. Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген қайраткері, композитор, Құрманғазы атындағы қазақ ұлттық консерваториясының композиторлық кафедрасының меңгерушісі, оқытушы, музыка теория мамандығының маманы Бейбіт Дәлденбайдың шығармашылық бейнесі ерекше орын алады.

Бейбіт Дәлденбай – ішкі дүниенің бірегейлігі терең мағыналы рухани үйлесімділікке толы, жан-жақты дамыған, мәдениетті және сұлулықтың нәзік сезімін өзіндік жарқын бояумен көрсете білетін жеке тұлғалы композитор. Оның әрбір туындысының терең мағыналы әрі айқын өзіндік бейнелі нысаны бар. Сазгерлік бағыттың барлық тәсілдерін пайдалана білетін, жоғары кәсіби тұрғыда шығармашылық белестерді бағындырып келе жатқан композитор. Жалпы, қысқаша Б.Дәлденбайдың лауреаттық және дипломанттық атақтарын айтып өтер болсақ, композитор қатысқан конкурстар мен фестивальдардың арасында кәсіби композиторлық конкурстарды Мәскеу (1978, 1980, 1985), Ереван (1979), Алматы (2000), Астана (2004, 2008) және т. б. қалаларында атап өту керек. Бейбіт Дәлденбай белсенді жұмыс істейтін, табысты композитор. Бір жағынан, композитордың музыкасы республиканың қазіргі музыкалық мәдениеті мен өнерінің дамуына үлкен үлес қосып келеді, екінші жағынан, қазіргі Қазақстанның музыкалық өмірі мен мәдениетінің деңгейін көрсетеді.

Жан-жақты дамыған, әр түрлі жанрларда көрініс тапқан композитордың туындыларының ішінде 80-ге жуық ән мен халық музыкасы өңдемелері, мюзикл, балет, хор және аспаптық шығармалар, симфония, халық аспаптар оркестріне арналған симфониялық поэмалар, үрмелі оркестрге арналған марштар, квартет-квинтет, ансамбльдерге және жеке орындалатын пьесаларға арналған музыка, 30 көркем және анимациялық фильмдердің, музыкалық және драмалық спектакльдер музыкасы, әрқайсысында автордың қайталанбас музыкалық бейнесі байқалады. Бейбіт Дәлденбай нағыз суретші ретінде өзін барлық жанрда көрсете білді. Оның театрлық шығармалары, оркестрлік музыкасы, камералық-аспаптық және вокалдық шығармалары кең таралды, бірақ ол хор шығармашылығына ерекше назар аударды.

Композиторды айтуынша, хорға арналған музыканы жазуға деген ерекше бір қызығушылық болды. Өйткені Кеңес үкіметі кезінде бір топ әншілердің бірігіп ән айтуы халықтың көңіл-күйі мен ойлауына әсер етудің құралдарының бірі болатын. Оған қоса қазақтың дәстүрлі мәдениетінде ғасырлар бойы ән-жырларды бір дауыспен ғана айтатын көбінесе, ал «хор» деген ұғым болған да жоқ, оның орнына «қосылып айту» деген болатын. Сондықтан хор сияқты әншілер ұжымына жазғанда еуропалық сопрано, альт, бас, тенор дауыстарына бөліп, олардың әрқайсысының партияларын жазып, көпдауыстылықты енгізу қиындық туғызатын. Сондықтан алғашқы хор шығармаларында қазақтың халық әндерін хорға өңдеп айтатын.

Бұл жерде композитор XX ғасырда Қазақстандағы хор өнерінің даму жолдарының негізгі белестерін атап өткісі келді¹. Аталған мәселе отандық музыкатанушы Мариям Ахметованың 1984 жылы жарыққа шыққан еңбегінде түбегейлі зерттелген еді. «Қазақтың

¹ Композитор Бейбіт Дәлденбаймен сұхбат 2021 жылдың 6 қаңтарында болған.

ән мәдениетінің дәстүрлері» атты кітабы бойынша, хор өнерінің даму жолының үш кезеңін белгілеген.

1. 30 – 40-шы жж. – қазақтың халық әндерін хорға арнап өңдеген.

2. 50 – 60-шы жж. – хор музыкасы жанрлық жағынан кеңейе түсті: композиторлар арнайы хор шығармаларын жаза бастайды, хор поэмасы және хор сюитасы сияқты жанрлар белсенді түрде дамиды.

3. 70 – 80-шы жж. – кантаталық-ораториялық, хор әндері, хор миниатюра жанрлары игеріледі.

Әсіресе ұлттық тематизмнің сырын хор мүмкіншіліктерімен ашу – композиторды қызықтыру мәселесіне айналған. Бейбіт Дәлденбайдың бұл саладағы мұрасы тұтастай алғанда ұлттық мәнге ие, оған композитор Қазақстанның композиторлық мектебінің бірінші буын өкілдері сияқты ұлттық тематизмнің нақыштарын дамыту бағытында жаңаша бояуларды тауып, дыбыстық құралдарды еркін және шебер пайдаланып, өзінің танымал қолтаңбасын айқындайды.

Жалпы, «Достық ұраны», «Ел бақыты» хор шығармаларында бейбіт ел, отан, еркіндік пен тәуелсіздік, егемендік идеялар бейнеленеді. Олардың мәтіндерінде мағыналы ұқсастықтар, «Достық ұраны» атты хор поэмасы Бақты Ниязбек ақынның сөзіне жазылған.

Достықтың аялаған нұрлы ақ таңы,
Тоғысқан бір арнада тулап қаны.
Тынысын жүректердің тыңдайды әлем,
Кең байтақ Отанымның гүл-бақтары.

Қайырмасы:

Достық! Достық! Достық!

Халқымыздың ұраны,
Бейбітшілік құралы,
Көңілді елдің жыр әні,
Көңілдердің шырағы.

Еңбектің керуенін алға бастап,
Жүректе арман оты жанған асқақ.
Жылдардың белесінде жігерленіп,
Болашақ шақырады-жолдар аспақ.

Қайырмасы:

Шын достық адамзатқа ортақ ұран,
Нәр алған табиғаттың нұр таңынан.
Егемен өшпес даңқын паш етеді,
Достықтың символындай шырқалып ән

Мәтіні мен музыка мазмұны бірін бірі толықтырып, достық тақырыбын хор мүмкіндігімен кеңейте түседі. Шығарма кіріспеден басталады. Кіріспе деп белгілегеннің себебі оның музыкалық мазмұны жағынан эпикалық, баяу, мажор ладындағы мінездемесіне сәйкес келуінде. Әйелдер мен балалар дауыстарының орындалуындағы созылыңқы әуен скрипка тобының, арфа және үшбұрыш аспабының ансамблімен жалпы бейбітшіліктің, мейірімділіктің, сабырлықтың, кең даланың ауасын сипаттайтын әсер туғызады.

Негізгі бөлімнің басталғанын төменгі ысқышты аспаптар тобының орындауындағы жаңа ырғақтық суреттің пайда болуы көрсетеді. Көркемдік жағынан бұл ырғақтың сипаты халықтың рухын оятатын, қазақ азаматтарының қанындағы күш-жігерінің концентрациясы деп қабылданады. Осы аккомпанемент негізінде скрипка тобының орындауында жігерлендіретін, жылдам, патриоттық сипаты бар интонациялар естіледі. Басты музыкалық тема баритон дауысының соло орындауында алға шығады. Ол – халықтың көсемі, нұрлы болашаққа ұмтылған жас ұрпақтың символы. Шығарманың кульминациясы – халықтар достығы мен еркіндіктің апофеозы (*Мысал №1*).

Б.Дальденбайдың хор мен оркестірге арналған «Ел бақыты» шығармасы Тәуелсіз Қазақстанның 10 жылдығына жазылған. Алғаш рет композитордың 50 жылдық мерей тойында 2015 жылы орындалған. Бұл шығарма кең танымал, дарынды ақын Ибрагим Исаның сөзіне жазылған. Ақынның сөздерінде басты идеяның көрініс айқын көрініп тұр:

Аттары жамандыққа ілікпеген,
Ертеңге қарайтұғын үмітпенен.
Алыпсыз дей алмаймыз айқайлаған.
Халықпыз армандары биіктеген.

Мысал №1

Vivace ♩ = 150

The musical score consists of five staves. The top two staves are empty. The third staff contains a rhythmic pattern of eighth notes with accents and triplets, marked *ff*. The fourth staff contains a similar pattern with triplets, marked *ff pizz.*. The bottom staff contains a simple eighth-note accompaniment, marked *ff*. Brackets above the third and fourth staves group the notes into measures.

“Ел бақыты” туындысы батырлық ода деп белгіленген. Бейнелік жағынан халықтың басынан кешірген қиын кезеңдерді сипаттайтындай әсер береді. Ерлер мен әйелдердің дауыстары бөлек дыбысталуы – батырлық пен лирикалық, өмірдің жан-жақты өмірінің толық көрінісін білдіреді.

Оркестрлік кіріспені үрмелі және ұрмалы аспаптары мен фортепиано бастайды. Одан кейін ре минорда халықтың мұңды хоры ың үнділігіндегі. Унисон бүкіл халықтың ойларының біртұтастығына баса назар аударады. Кішігірім эпизодтан кейін вокализ жүреді, оның дәйекті құрылымы дыбысқа арманшылдық, жарқын болашақ туралы ойлар береді. Алайда, бұл көңіл-күй жаңа эпизодпен үзіледі, көңіл-күймен бірге ырғақты үлгі де өзгереді. Фортепиано партиясындағы он алтылық алаңдаушылық тудырады. Хор ән айтуды жалғастырады. Содан кейін тағы да вокал естіледі, онда хор мен оркестрдің дауыстары арасында қоңыраулар естіледі. Секвенттік құрылыс хорды кульминацияғы шығарады. Дыбыс регистрі жоғарылайды, оркестрдің ырғақты компоненті қайтадан өзгереді. Сипатында даңқты батырларының белгілері сақталады. Шығарма ынта-жігермен аяқталады.

Ұзақ оркестрлік жеңілістен кейін, мыс үрмелі аспаптың дыбысы басым болып, хор қайтадан естіледі, оның репликалары жиілей бастайды, ұзақтығы да қысқарады, сөйлеу сияқты естіп, толқи бастайды. Соңғы бөлім сол атаудағы ре-мажорға модуляция арқылы шабыттандырады. Соқпалы аспаптар партиясы би сипатында болады, бұл туған өлкенің жарқын болашағына деген үмітті білдіреді.

«Достық ұраны», «Ел бақыты» хор шығармалары - бұл лирикаға толы, колористік элементтер, дауыстардың нақты регистрлік үйлесімділік Б.Дәлденбайдың поэтикалық мәтін авторымен тереңдікке қол жеткізуге мүмкіндік береді. Композитордың музыкалық мәнерліліктің жаңа тәсілдерін іздеуі Қазақстанның заманауи музыкасындағы отандық хор шығармаларының одан әрі дамуына серпін берді.

Қазіргі кәсіби қазақ музыкасының вокалдық-симфониялық және хор музыкасы саласы әрқашан республиканың жетекші композиторларының назарында болған. Б.Дәлденбай шығармашылығында музыкалық өнердің бұл саласы сазгер қызметінің басты бағыттарының бірі болып табылады. Б.Дәлденбай хор әндері көбінесе лирикалық. Жалпы, туындыларды орындау барысында орындаушы үшін басты міндет-ол жазылған романстың мазмұнын, яғни көңіл-күйді жеткізу. Композитор ұлттық дәстүрлерге тән заңдылықтарға ғана емес, этикалық категорияларға да сүйенеді. Мазмұнның ауқымдылығы мен жалпылануы осы монументалды шығармалардың идеялық бағытына сәйкес келеді. Эпикалық ұлылық пен патетикамен сипатталады. Композитордың негізгі эстетикалық және стильдік қағидалары әуен, лад, гармония, форма, ырғақтық ерекшеліктер, фактуралық тәсілдер саласына байланысты музыкалық-мәнерлі ерекшеліктер саласында көрінді. Хор музыкасы саласында әуеннің бірнеше түрі кездеседі. Бұл, ең алдымен, шығармалардың

жанрлық негіздерімен байланысты. Оның хор партитураларының музыкалық тілі ұлттық нақышқа, халықтық ән интонацияларына, ерекше ырғақтарға толы.

Б.Дәлденбайдың тілі ерекше, нәзік, таңқаларлықтай драма кенетпе араласқан, және хордың маңыздысы - мәтінін немесе музыкасына қатты назар аударуы. Бәрі ойдағыдай ойластырылған, музыкада ережесі де рационализмде біртұтас. Еуропалық мәдениеттің әсері музыкалық тілдің әдістемесінде көрсетілген: қайталау, фонимнің ерекше әсері, күрделі және дөңгелек дыбыстық қатар техникасы, аккордтар, полиладалық, политональдық, полимодальдық; кварта-квинталық аккордтар; құзыретті және ойластырылған логикалдық дыбысты жүргізу, гомофоннан бастап гетерофондық пен полифонияға дейін ойластыру; дыбыс жүргізудің көптеген әдістері - партияның кезектілігі, tutti және т.б. Бұл жерде композитордың профессионалдық үздіктілігі байқалады. Композитор тыңдаушыларды қуанта түсетін жұмыстарды жасау, шынайы сұлулықты көрсете білу керектігі. Сазгердің көңіл-күйі бірнеше, бірақ өте маңызды эпикалық проблемалар: уақыт пен мәңгілік, адам және табиғат, адам және тарих туралы. Әрбір жұмыста эмоционалды және рухани өмірдің жойылуының жеке аспектісі басым: моральдық борыш сезімі, тазарту, мойындау, махаббаттың шынайы сезімі. Отандық дәстүрмен байланыс автордың нақты іске асырған белгілі суретші-эпикалық бағдарламасы ретінде қабылданады. Интонациялық үрдістердің, тыныш, нәзік лиризмнің және сонымен бірге эмоционалды қысымның болмауының кейбір таңғажайып сезімі - мұның бәрі мәнерлі құралдардың анық ойластырылған арқылы жүзеге асады. Композитор ұлы классиктің шығармашылық мұрасын ақынның жан-дүниесінің адамгершіл бастамасының ең көрнекті көрінісі оның моральдық тазалығы, жарықтығы мен рухани серпін байлығының арқасында.

Қазақ халқында жазушылар, композиторлар, атақты ағартушылар, ақындардың барлығына, қазақ музыкасының әдемі әуендерінің, көптеген эпостық тартулардың бар екендігін Б.Дәлденбайды мақтан етеді. Оның барлық шығармаларында бейне бір өзінің жан тебіренісі көрінетіндей. Сазгер қай жанрында шығармаларын жазса, тыңдарманға, орындаушыға соншалықты анық, айқын, өзі баяндап тұрғандай жеткізеді. Б.Дәлденбайдың тілі ерекше, нәзік, таңқаларлықтай драма кенетпе араласқан, және хордың маңыздысы - мәтінін немесе музыкасы. Бәрі ойдағыдай ойластырылған, музыкада ережесі де рационализмде біртұтас. Егер жалпы сазгер музыкалық тілін бағалау үшін қазақи Еуропалық және Шығыс мәдениеттерінің дәстүрлері сынға түсетінін көруге болады. Жарқын түп нұсқа тақырыптар, қазақ даласының рухымен толықтырылған, оның әуендері қазақтың аспаптық музыкасының үніне ұқсас, әуенің еркіндігі, айнымалы метр, пентатоникалық дыбысты қатар, және де мәтіні демек осы хор шығармаларының ерекшеліктерін көрсете аламыз. Сол секілді «Достық ұраны», «Ел бақыты», «Айтыспақ» хор шығармаларында да қазағымның кең даласын, ондағы әсем сұлу табиғатын, табиғаттың сыйқырын, қазақ батырларының батылдығын, еркін кең байтақ даламызда ат шаба алатын батырларымыздың, түніміздің динамикалық белгілермен, түрлі музыкалық ньюанстармен, екпіндермен, темптермен өте керемет суреттеп баяндайды. Сазгердің жан дүниесін толғаныспен туатын, қазақ халқының мәдени асыл қазыналарының қатарынан табылатын маржандай қымбат жауһарларының толастамайтына сенемін. Мақаламызды қорытындылай келе, Б.Дәлденбайдың хор шығармаларының ерекшеліктері қалай болғанда да, бұл музыка Б.Дәлденбайдың шығармаларында ұлттық бояу мен әуезділік, әсемдік, көркемдік. Бұл уақыт сынынан өткен және біздің уақытқа жеткен барлық халық әндеріне тән. Жазу мәдениеті туындамайтын дала жағдайында тыңдаушыны терең сезіммен толтыратын нағыз көркем, терең әуен ұзақ уақыт өмір сүре алады.

Шын мәнінде, кез – келген композитордың құпия қаруы бар, ол біздің жүрегіміз бен жанымызға тікелей соққы береді. Бейбіт Дәлденбайдың да қаруы бар, ол - халық және қазіргі заман әуені. Ол біздің елімізді, ежелгі мәдениетті мадақтайтын опустар жаза отырып, сонымен қатар қазіргі заманның жетістіктерін жоққа шығармайды. Оның опустарында алеаторика тәсілдері кездеседі. Көптеген адамдар фольклорды өз опустарында қолданатын авторлар әсіресе құнды екенін түсінбейді. Олардың шығармалары шетелдік

тыңдарманға қызықты. Өйткені оларда бір жағынан – біздің мәдениетіміздің идентификациясы, екінші жағынан – олар қазіргі замануи тілмен жазылған.

Әдебиеттер тізімі

1. **Жұмақова Ұ., Кетегенова Н.**, Қазақтың музыкалық әдебиеті (1920-1980). Оқу құралы. - Астана. - 2005 ж. – 273 б.
2. **Ахметова М.М.** Традиции казахской песенной культуры. - Алма-Ата: Наука, 1984. – 128 с.
3. **Қожырұлы Б.** Қазақ елінің атақты музыка өнерпаздары (антология). Алматы «Елтаным баспасы», 2010. 640 б.
4. **Қожырұлы Б.** Рухани байлық/- Алматы «Елтаным баспасы», 2012. – 400 б.

References (transliterated)

1. **Zhymaqova U., Ketegenova N.**, Қазақтың музыкалық әдебиеті (1920-1980). Оқу құралы. - Astana. - 2005 zh. – 273 p.
2. **Ahmetova M.M.** Tradicii kazahskoj pesennoj kul'tury. - Alma-Ata: Nauka, 1984. – 128 p.
3. **Qozhyryly B.** Қазақ елінің атақты музыка өнерпаздары (antologiya). Almaty «Eltanym baspasy», 2010. 640 p.
4. **Qozhyryly B.** Ruhani bajlyq – Almaty «Eltanym baspasy», 2012. – 400 b.

Автор туралы мәлімет:

Құдайберген Арай Нұрмаханбетқызы – Құрманғазы атындағы Қазақ Ұлттық консерваториясының 2 курс магистранты. Ғылыми жетекші / кеңесші – Жұмабекова Лаура Әбдіманапқызы - өнертану ғылымының кандидаты, оқытушы.

Сведения об авторе:

Кудайберген Арай Нурмаханбеткызы – Магистрант 2 курса Казахской национальной консерватории имени Курмангазы. Научный руководитель – Жумабекова Лаура Абдиманапкызы Кандидат искусствоведения, преподаватель.

Information about the author:

Kudaibergeren Aray – 2nd year Master's student of the Kurmangazy Kazakh National Conservatory. Scientific Supervisor – Zhumabekova Laura Abdimanapkyzy Candidate of Art History, teacher